

ISIDORO MILLÁN: LETRAS CLÁSICAS, LETRAS GALEGAS

Xesús Alonso Montero

Da polifacética personalidade filolóxica de Isidoro Millán aterémonos, no presente estudio, ás dúas facetas sinaladas no título: Letras clásicas, Letras galegas. Sabido é que Isidoro Millán, que nos acaba de deixar, foi profesor de Grego e rigoroso helenista, pero neste noso estudio non examinaremos as súas contribucións no eido da Filoloxía grega, tarefa que outros deberían realizar, e si, como indica o título, a relación, no labor de Isidoro Millán, entre a súa condición de versado nas Letras clásicas e a súa condición de estudioso e cultivador das Letras galegas. Publica este traballo unha revista comprometida desde sempre con estes temas, o *Boletín da Real Academia Galega*, institución á que Isidoro Millán pertenceu como membro numerario.

O lector das presentes páxinas terá ocasión axiña de comprobar que, para a elaboración e redacción deste tema, posúo un material literario inédito moi valioso, material que é froito da miña relación con Isidoro Millán, colega meu na Facultade de Filosofía e Letras de Madrid de 1950 a 1953, se ben el estudante de Filoloxía Clásica e eu de Filoloxía Románica. Ese valioso material inédito (cartas, traducións e resposta a un inquérito) son páxinas moi importantes dese labor filolóxico de Isidoro Millán que eu titulo “Letras clásicas, Letras galegas”.

1. DA VIDA E DA OBRA DE ISIDORO MILLÁN

1.1. NOTAS BIOGRÁFICAS

Isidoro Millán González-Pardo (conde de Quirós desde 1984¹) naceu en Pontevedra o 11 de xuño de 1922. Inicia o Bacharelato no Instituto da súa cidade (1932-1936) e finalízao, coa máxima cualificación, no Colexio dos xesuítas de Mondariz (1936-1938). De 1939 a 1942 cursa estudos de Humanidades en Salamanca e, de 1943 a 1945, fai estudos de Filosofía pura na Facultade de Oña (Burgos). Xa home feito e estudante moi serio, cursa en catro anos a carreira de Filosofía e Letras na Universidade de Madrid, na que se licencia, con Premio Extraordinario, en Filoloxía Clásica no ano 1954. As materias do seu doutoramento, ó curso seguinte, foron Sánscrito e Historia Hetita. En 1953, nunha estancia en Alemaña, asiste a clases de Celtoloxía e Arqueoloxía clásica. En 1955, Isidoro Millán posúe unha notable familiaridade con temas e pólas importantes da Lingüística indoeuropea. De Lingüística indoeuropea foi profesor axudante na Universidade de Madrid durante dous cursos (1954-1956). En novembro de 1959 obtén, por oposición, a cátedra de Grego do Instituto de Pontevedra, cátedra que desempeñará ata

1968, ano no que, por concurso de méritos, se traslada ó Instituto Rosalía de Castro (Santiago), onde se xubilará en 1987. O 19 de marzo de 1961 casa con Rosina Otero Abalo, licenciada en Filoloxía xermánica (hoxe catedrática de Inglés no citado Instituto Rosalía de Castro).

Nos anos composteláns foi profesor, con encargo de cátedra, na Universidade, de Lingüística indoeuropea, de 1971 a 1974, e no curso seguinte, profesor de Historia da lingua grega e Micenoloxía. Aquí finaliza o seu maxisterio universitario dentro das aulas, feito que moitos especialistas lamentaron no seu día. Desde esta data verteu todo o seu entusiasmo docente nas aulas do Instituto. Nun estudioso da valía de Isidoro Millán non se explica ben por que non fixo a súa tese de doutoramento, el, que en 1954 recibía a máxima cualificación pola súa tese de licenciatura, titulada *Investigaciones sobre la lengua de Aristófanes*. Sei, pola súa viúva, que iniciara a tese de doutoramento, baixo a dirección do profesor Rodríguez Adrados, sobre o teólogo e polígrafo Teodoro Metoquita (séc. XIII-XIV)

Desde 1953, en que viaxa a Alemaña, visitará varios países europeos, sempre para relacionarse con expertos das súas especialidades filolóxicas: Italia (1971), Inglaterra e Irlanda (1972), Grecia (1978)...

Na relación, non pequena, de cargos e honores vinculados coa súa profesión e coas súas investigacións, cómpre subliñar: presidente nacional da Asociación de catedráticos de Instituto (1965-1966); vicepresidente do Ateneo de Pontevedra (1966-1969); membro do Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos (1972), no que foi, ademais de bibliotecario, xefe da sección de Lingua e Literatura (1978-1983); membro correspondente da Real Academia de la Historia (17-3-1982)... Neste ano (o 13 de novembro) foi nomeado subdirector xeral de Ensino da Lingua Galega na Consellería de Educación da Xunta de Galicia. Foi o primeiro nesa función.

Isidoro Millán faleceu en Santiago de Compostela o 15 de decembro do ano 2002 ².

1.2. DO SEU POLIFACÉTICO LABOR FILOLÓXICO

Xa mencionada a Memoria de licenciatura, cómpre citar, no eido das Letras clásicas, “Tabletas micénicas de contenido religioso” (*Actas I Congreso Estudios Clásicos*, Madrid, 1958) e “Una reminiscencia de Tirteo en Virgilio” (*Emerita*, 1959), ademais de reseñas de libros importantes en *Estudios Clásicos*, *Compostellanum* e, sobre todo, en *Emerita*.

Capítulo especialmente importante no curriculum do noso investigador son os seus traballos sobre Celtoloxía e Lingüística paleo-hispánica, entre eles: o teónimo galaico Edovio (1965), a datación da roda de Catoira (1975), novo teónimo indíxena en San Vicente do Grove (1976), a inscrición bilingüe de Lamas de Moledo (1980) e o topónimo celta Callobre (1988).

Son numerosos e moi documentados os estudos de Isidoro Millán sobre a tradición xacobeá, e importantes os relativos á Epigrafía e á Arqueoloxía.

2. ISIDORO MILLÁN NAS LETRAS GALEGAS

2.1. A ESTREA DA MAN DE CABANILLAS

Cando ninguén, entre os novos, se interesaba pola Lingüística galega, Isidoro Millán sorprende e asombra, a novos e vellos, cun eruditísimo traballo de cincuenta páxinas que titulou “Comentos filolóxicos a algunhas verbas empregadas na *Antífona da cantiga*”. Figura, como apéndice, no volume así titulado, que é, como se sabe, unha antoloxía do cantigueiro popular galego, antoloxía da que é responsable —e do fermosísimo e extenso prólogo— don Ramón Cabanillas, moi amigo de Isidoro Millán. Trátase do primeiro libro da editorial Galaxia (Vigo): 16 de abril de 1951, reza o colofón. Foi impreso o volume en Madrid, non en Vigo, pois, en principio, quen ía editar —e pagar— este volume era Álvaro Gil, daquela residente, como Cabanillas, na capital de España. Xa impreso o libro —na Imprenta Sáez, calle del Buen Suceso, 14— fúndase Galaxia, momento no que Álvaro Gil concede a honra da edición á editorial viguesa, que, deste xeito, aforra diñeiro e inaugúrase cun autor que é, en vida, un clásico. Non estraña que Cabanillas lle dedique esas páxinas “A Álvaro Gil Varela, que suxereu e dou pulo a este traballo, con vivo e fondo sentimento de irmandade”.

Foi Cabanillas quen lle encomendou a Isidoro Millán a tarefa de “bucear” nas orixes de “cento e pico de verbas empregadas na *Antífona da cantiga*” (p. 173), e así o fixo o novo filólogo nun estudio que é un diccionario etimolóxico e o primeiro vocabulario monolingüe (galego-galego) da nosa lexicografía. Encabézao o autor cunha cita, moi axeitada, do *Onomástico* do Padre Sarmiento, linguista sobre o que, anos despois, publicará algúns artigos.

No *Currículo* citado o autor non consigna o que, segundo os meus datos, sería o seu segundo traballo no eido da Lingüística galega: “A língoa galega e a Filoloxía”, publicado na revista *Galicia* (do Centro Galego de Buenos Aires) o 25 de xullo de 1952. Trátase dun número especial centrado no estudio do idioma galego no que colaboran, con Isidoro Millán, Manuel Rodrigues Lapa, Ricardo Carballo Calero e Ramón Piñeiro. No seu artigo, Millán láíase da penuria de investigacións sobre o galego, pese ó ilustre precedente do Padre Sarmiento, tan gabado, había pouco, polo gran romanista romanés Sever Pop, para quen o noso gran polígrafo do XVIII é “o primeiro dialectólogo *sensu stricto* que houbo no mundo”..

O terceiro traballo de Millán —este, si, consignado no *Currículo*— sería “Lexicografía y etimología gallegas. Gall. ‘inar’, *jadear*”, publicado no volume *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo* (Vigo, Galaxia). Xa estamos no ano 1958. Cónstame, sen embargo, que hai traballos que, considerados menores polo seu autor, non os consigna no *Currículo*, entre eles o artigo “Novoneyra do Caurel” (*La Noche*, 16-3-1957). Trátase dunha sutil lectura de *Os eidos* con apreciacións moi valiosas sobre o valor poético dos topónimos. (Así vive na miña lembranza case cincuenta anos despois).

2.2. SARMIENTO, PINTOS, TOPONIMIA, OUTROS ESCRITORES

Nunha revista tan pouco erudita como *Vida Gallega* (Lugo) publica en maio de 1962 “Aforismos y donaires de un gran gallego”, o seu primeiro traballo sobre o P. Sarmiento, no que exhuma un texto inédito. En 1969 exhumará outro inédito interesante, “Castellanos de Castilla” (Grial, 26). Desde había anos preparaba para a editorial Galaxia a edición dun libro moi amado por el, o *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, consciente de que a feita por Lago González, como folletón de *La Integridad* (Tui, 1920), era defectuosa. Non chegou a publicarse. No ano 1972, bicentenario da morte do gran polígrafo, Millán pronuncia unha conferencia no Museo de Pontevedra (inédita) e publica un curioso artigo titulado “Objetos *ad usum* del P. Sarmiento en 1772, año de su muerte” (*Cuadernos de Estudios Gallegos*, 81-83).

Dun xeito ou doutro, Sarmiento está presente nos traballos que Millán dedicou á vida e á obra de Xoán Manuel Pintos, outro pontevedrés “obsesionado” polo estudio e a dignificación da lingua galega, e, no seu tempo (1811-1876), o gran reivindicador e editor da obra lingüística do ilustre beneditino. Isidoro Millán ingresou na Real Academia Galega co discurso, aínda inédito, *Vida e obra de don Xoán Manuel Pintos, precursor das Letras Galegas* (17-5-1975), oración académica á que contestou Xosé María Álvarez Blázquez nun discurso (tamén inédito) que finaliza con este recoñecemento ó novo académico numerario:

Eu propúxenme, na medida das miñas cativas forzas, loitar contra a grave inxusticia histórica da preterición de Pintos Villar [...] Voz tan esquivada como a súa somentes podía ter a seu carón voz tan feble coma a miña. Pero seguíu matinando na obriga de rescatalo até que un día descubrín con ledicia que Isidoro Millán González-Pardo pensaba o mesmo ca min. Xa non se trataba dun simple aliado senón dun capitán da empresa.

No ano en que Isidoro Millán ingresa na Academia, o 1975, esta institución designara como persoeiro do Día das Letras Galegas a Pintos, e foi o noso estudioso quen preparou a edición dunha antoloxía do persoeiro co título *Retallos de poesía e prosa*, que consta de catro seccións moi representativas do labor literario de Pintos: “Da Fala”, “Da Terra”, “Do home” e “Da Boa Vila”. É mágoa que Millán non volvese sobre Pintos, nin como estudioso nin como editor, pois cóstanos que posuía textos e noticias de notable interese. A Academia, en sesión plenaria celebrada o 26 de abril do 2003, consciente da importancia dese fondo textual e erudito, manifestou o desexo de incorporar ós seus arquivos ese material co obxecto, no seu día, de publicalo axeitadamente.

Capítulo especialmente importante é o constituído polos traballos de Onomástica galega (especialmente os de Toponimia), merecentes, agora máis que nunca, de seren recolleitos nun volume. Neles pronúnciase, ás veces, sobre cuestións nas que outros especialistas non sempre saíran airoso: Cobo (1962), Eusenda (1973), Ombre (1978), Mugardos (1991)... Ese volume tería que acolle-los informes solicitados por varias insti-

tucións: Concello de Santiago, 1976 (sobre 216 topónimos do termo municipal), Real Academia Galega (1977), Concello de Ponteceso (1978), Comisión de Toponimia (1980)... Sobre a dualidade Galicia / Galiza pronúnciase na *Gran Enciclopedia Galega* (1975) nunhas páxinas que constitúen, aínda para hoxe, unha esclarecedora síntese da cuestión. Entre outras cousas, aclara que Galicia non é forma castelá.

Entre as devocións literarias de Isidoro Millán están Ramón Cabanillas —tan vencellado a el— e Álvaro Cunqueiro, obxecto, un e outro, en varias ocasións, de páxinas entusiastas e de conferencias afervoadas. Habería que subliñar, sobre o segundo, *Lembranza e comento de Álvaro Cunqueiro* (Santiago de Compostela, Fundación Alfredo Brañas, 1994).

2.3. ISIDORO MILLÁN NA ACADEMIA GALEGA

Foi elixido membro numerario da institución o 17 de decembro de 1967, pero non realizou o acto de ingreso ata o 17 de maio de 1975. Tal como dixemos, o seu discurso preceptivo versou sobre a vida e a obra de Xoán Manuel Pintos. Contestoulle —tal como dixemos, tamén— un experto e entusiasta no tema: Xosé María Álvarez Blázquez. Fora proposto, para académico de número, por dous pontevedreses (Filgueira Valverde e Iglesias Vilarelle) e un coruñés (Bugallal Marchesi).

Se nos atemos á información do *Currículo*, é autor de dous informes sobre cuestións lingüísticas para a Academia: un sobre termos bancarios (28-1-1977) e outro sobre as formas onomásticas Luís / Lois (10-11-1977). No seu Expediente non obra ningún destes traballos nin tampouco o seu discurso de ingreso aínda que, si, a resposta de Álvarez Blázquez. É moi probable que os citados informes se garden noutras seccións do Arquivo académico.

Isidoro Millán, que tanto tempo tardou en ingresar na Academia (de 1967 a 1975), permaneceu no seo da institución un curto período, menos de catro anos. En carta ó Presidente, Domingo García-Sabell, datada o 12 de xuño de 1978, “renuncia á condición de académico”, renuncia que foi aceptada, nove meses despois, o 17 de marzo de 1979. Da longa e matizadísima carta de renuncia, procede, *hic et nunc*, reproducir dous parágrafos:

a) Fun nomeado Académico escontra do meu desexo e da reiterada oposición, inda que sempre cortés, que lle manifestei aos meus propoñentes...

b) Desde me decidín a ingresar —o 17 de maio de 1975—, e xa denantes, tiven mentes da necesidade perentoria e absoluta da reforma dos Estatutos ou, por mellor dicir, dunha nova configuración de toda a Academia, dende os pes ao curuto, pra que fose dunha vez o que xamais ela foi, nin no intre mesmo da fundación: un corpo escolleito do melloriño da Cultura galega e, a un tempo e a unha man, un verdadeiro fogar de traballo organizado humanístico e científico naquel ámbito e, derradeiramente, centro e cúpula amparadora da galeguización transcendente e paulatina, comprometida coa Fala, do estamento intelectual superior da nosa Terra, en Ciencias e Letras. Impulsar, na medida das miñas forzas, este trocamento da nosa anquilosada Institución, foi a arela íntima que me levou a entrar na Academia.

Isidoro Millán decide renuncia-lo 12 de xuño de 1978 porque o día anterior o plenario da Academia non elixiu, como membro numerario, a quen era o seu candidato, o profesor José Carro Otero, “Correspondente de dúas Akademias Nacionais, a Real da Historia e a de Belas Artes de San Fernando; que é Correspondente da Galega dende hai máis de dez anos...; que, aínda mozo, é mestre eminente de Antropoloxía e de Anatomía; que, formado co Instituto Arqueolóxico Alemán, é excavador e museólogo competentísimo e que, por riba desto, acumula montes e moreas de publicacións, conferencias, artigos, participación en congresos, etc., centrados moitos deles en asuntos de Galicia...”.

Sabemos que algúns académicos fixeron xestións diplomáticas para que Isidoro Millán reconsiderase a resolución persoal formulada na carta de xuño do 78. Foron inútiles. Se nos atemos ós termos da carta, hai que supoñer que a non elección de José Carro Otero —fosen ou non amigos— significaba para Isidoro Millán un rexeitamento das súas propostas transformadoras. Así o entende e o explica na súa carta. Asinaron a proposta de Carro Otero, con el, Antonio Fraguas e Antonio Meijide Pardo.

3. LETRAS CLÁSICAS, LETRAS GALEGAS

3.1. TRADUCTOR DO LATÍN, TRADUCTOR Ó GREGO CLÁSICO

3.1.1. Traduccións varias

Ten sona merecida entre os nosos letraferidos *Morte na Catedral* (1973), tradución de *Murder in the Cathedral* (1935), de T. S. Eliot, autor ó que lle dedicara unha necrolóxica no número 7 de *Grial* (1965). Nese recordatorio, subliña Millán a “vocación europea, adentramento nas literaturas románicas, temperamento aristócrata, visión cristián e xerárquica da Cultura”. En *Grial*, anos despois, publica, en edición bilingüe, “Randa. Pranto polo fillo morto”, tradución do lituano, unha mostra máis da súa amplitude de filólogo. Nesta liña está a versión que fixo do poema “Altas undas que venez suz la mar” do trobador provenzal Raimbaut de Vaqueiras, tamén traducido, despois, por Camilo Flores³. Publicouse nunha folla especial do *Diario de Pontevedra* titulada “Voces y liras de la Romania. Tres versiones gallegas de...” (15-9-1963). Contén, ademais da tradución do trobador provenzal, a de dúas odas de Horacio: *Carmina*, I, 7 e III, 13. A primeira xa a publicara en *La Noche*, tres anos antes, co título “Poema de Teucro errante”, o 13 de agosto de 1960.

3.1.2. Dúas odas de Horacio e un poema de Catulo

Hai que supoñer que Millán se interesou pola I, 7 (“Laudabunt alii...”) porque nela se fala de Teucro, o lendario fundador de Pontevedra; de aí o título da súa versión: “Poema de Teucro errante”. En carta do 21 de agosto de 1996 contesta unha pregunta miña: “O traslado da oda de Teucro foi motivado, que me eu lembre, co gallo da festa da Peregrina, en Pontevedra. É unha simple paráfrase en prosa rítmica, feita á presa, con desaxustes patentes, texto do que non volví a me ocupar ata agora, mercé ó teu envío e inquerito”.

Cando se reedita a oda, tres anos despois, o *Diario de Pontevedra* (15-9-1963) reproduce fielmente o texto tal como apareceu en *La Noche* (13-8-1960).

Na mesma carta, Millán advírteme:

Como non é cousa de que me poidas presentar na túa recolleita horacían en “roupas menores”, púxenme onte a refacer esta versión, en dominante verso endecasílabo, por máis que insinuando parcelacións pseudo-estróficas por “grupos de sentido” —ínsitos no plan da oda— e non, claro está, polo xogo métrico cuantitativo e alternación de ritmos —hexámetro + cuaternario dactílico— non transportables sen pinga-la gota gorda e falsear, por cabo, unha e outra lingua.

Remésosche, pois, unha recomposición mellorada daquel texto tentativo, que retiro da circulación.

Velaquí a versión testamentaria da famosa oda.

O poema de Teucro
(*Odas*, I, 7)

Louven outros a lumiosa Rodas
ou Mitilene ou Éfeso, e os muros
de Corinto que baña un dobre mar,
ou a Delfos e Tebas que Apolo e Baco
afaman, ou na Tesalia a Tempe.

Algúns hai que non teñen outra teima
que a de gabar en versos a manchea
a cidade de Palas virxinal
e as folliñas acó e acolá apañadas
na coroa lle enciman de oliveira.

Moitos, de Xuno afeitos ás louvanzas,
a Argos din “nutricia de cabalos”
e “ricaz” a Micenas. A min, Planco,
nin a ríxida Esparta, nin Larisa
tanto me acai, en agras abundada,
canto de Alburnia a gruta, resoante,
e a creba do Anio derrubado en freixa
e o souto de Tiburno e os pomares
que lamben saltareiros os regatos.

Ó modo que asemade o claro Noto
de nubeiros alimpa o escuro ceo
e non valdeira en nós choiva incesante,
acorda ti, asisado, ó mesmo xeito,
de lle pór unha linde a túa tristeza
amolecéndoa co dulzor do mosto,
ora ti acampes no cuartel da tropa
a escintilar co brillo das enseñas,
ora che brinde Tíbur sombra espesa.

De Salamina e o pai cando fuxía
disque Teucro, a Baco Librador,
adicou de bedulo unha coroa

e nas tempas en viño remolladas
 cinguiuna, afalándolle así
 ós tristes amigos: “Ondequera,
 máis branda ca meu pai nos leve a sorte
 aló iremos, ¡compañeiros e amigos!
 Non ha lugar ningún a desespero
 pois Teucro é o capitán e Teucro é o adiviño.
 Apolo que non marra prometeumo:
 nova terra, segunda Salamina,
 xurdirá no vindeiro. E vós, rexos,
 a par de min probados en cousas ben peores
 librádevos agora co viño de inquedumes.
 Sulcar temos mañán, de novo, o mar inmenso.

Quen primeiro traduciu esta oda ó galego foi Aquilino Iglesia Alvariño, que interpreta o último verso, tan poderoso, deste xeito:

cras ingens iterabimus aequor
 voltaremos mañán á chaira grande

Millán, menos enxebre e menos fiel ó étimo de “aequor” (de “aequus”), traduce: “Sulcar temos mañán, de novo, o mar inmenso”. Versión moi na liña dos tradutores de Horacio que parten sempre de “aequor” como mar; algún, sen embargo, como Aquilino, é máis etimolóxico: “mañana surcaremos de nuevo la inmensa llanura”⁴. Por certo, trátase do verso que tanto impresionou certo día a Álvaro Cunqueiro:

No Seminario de Mondoñedo ensinába un gran latinista, don Francisco Fanego Losada, quen daba a súa clase nunha aula da planta baixa, cuia gran fiestra abríase sobre a plaza nova, xusto onde poñían os vendedores de palla, e perto de onde poñían os seus carros de encana os carboeiros e o seu barro os cazoleiros. Por derriba do boureo dos tratos escoitábase de cando en vez a voz de don Francisco decindo, cáseque a berros, un verso de Virxilio ou unha frase de Cicerón. Era unha mañanciña de outono, soleada e quente. E sobre o falar dos que vendían e dos que mercaban, impúxose, cunha forza inusitada, a voz de don Francisco: “Cras iterabimur aequor”. Por un momento calaron todos, como si houbera saído ao aer unha palabra diviñal. Volveu de novo o boureo do trato, o relear en galego o precio dun mollo de palla, dun porrón ou dun cesto de carbón: latín e galego, é decir, eterno. Isto foi o que sentín e non esquecín endexamais.

E quizaves naquel virxiliano “Mañán navegaremos ao largo”, esteña a raigaña do meu posible humanismo...⁵

Hai que desculpar a Cunqueiro que, nun *lapsus*, lle atribúa un verso de Horacio a Virxilio, verso, por outra parte, que omite “ingens” e transcribe mal “iterabimus”. A tradución, sen embargo, é próxima á de Aquilino.

A segunda oda de Horacio é “¡Ou fonte de Bandusia!” (*Carmina*, III, 13), que publica no *Diario de Pontevedra* o 15 de setembro de 1963. Eu ofrezco ós lectores a versión, máis refeita, que me enviou o 21 de agosto de 1996.

¡Ou fonte de Bandusia!

(Odas, III, 13)

¡Ou fonte de Bandusia, mais crara có cristal!
non sen froles mescrar ó doce viño,
un cabirto noviño
heiche mañán de dar,
cos cornos a asomarlle inda na testa
que o destinan en balde a aquela festa
das loitas e do amor,
pois que as linfas túas, friorentas,
tornalas ha, co sangue, bermelladas
o cabuxo do fato rebuldón.

A túa sombra non chega
da abafante canícula o tosteiro
e daslle friaxe leda
ó gando ventureiro
e ós bois, cansos de arar.

Antre as fontes sonadas, ¡ou Bandusia!,
sonada a ti os meus versos te farán.
E os carballos tamén han ser sonados
que por riba da gruta están chantados
de onde as túas augas
garulan, paroleiras, ó saltar.

Como decote, Isidoro Millán capta na súa tradución o sentido do texto orixinal (e o espírito daquel universo clásico), e faino nunha estrutura métrica non só lonxe da prosa doutros tradutores senón moi coidada. Na súa concepción non se permite liberdades de tipo coloquial como a que descubrimos en Aquilino nos dous últimos versos:

... unde loquaces
lymphe desiliunt tuæ.

por onde gurgullan amodiño
as túas augas lengoreteiras.

De Catulo, Millán traduciu o poema IV (“Vivamus, mea Lesbia, atque amemus”) e fíxoo sen pudor, como manda a ética e a estética do cantor dos encantos de Lesbia. O poema pertence, sen dúbida, a aqueles dos que dixo Avelino Gómez Ledo, o máis casto dos nosos tradutores: “Hai que doerse ás veces da súa torpidez e obscenidade”⁶.

Vivamus, mea Lesbia, atque amemus,
rumoresque senum severiorem
omnes unius aestimemus assis.
Soles occidere et redire possunt;
nobis cum semel occidit brevis lux,
nox est perpetua una dormienda.

Da mi basia mille, deinde centum,
 dein mille altera, dein secunda centum,
 deinde usque altera mille, deinde centum.
 Dein, cum milia multa fecerimus,
 conturbabimus illa, ne sciamus,
 aut ne quis malus invidere possit,
 cum tantum sciat esse basiorum.

Gocemos, miña Lesbia, e amémonos
 e das falas dos vellos fungóns
 non fagamos nin chisco de caso.
 Os soles se poñen, retornan os soles,
 mais nós ende que se vai esta lus da vida,
 de durmir teremos unha noite infinda.
 ¡Bícame mil veces, e dimpois un cento,
 i outras mil enriba e un segundo cento,
 e após que a milleiros os bicos troquemos
 sen levar xa contas, biquemos a oito.
 Non o albisquen malinos, de envexa estoupando,
 que a figa nos fagan por nos bicar tanto.

3.1.2. Unha epístola de Horacio en castelán

Na carta que veño citando tamén me fai saber:

Teño en borradores outras versións de Horacio e, que eu recorde, a versión ó castelán, en endecasílabos, da epístola X, a Aristio Fusco. Foi razón desta, arredor de 1947-1949, a aparición na finca, nos arredores de Cambados, dun curmán da miña avoa materna, dunha placa de pedra cun letreiro: LAVDATVR DOMVS LONGOS QVAE PROSPICIT AGROS. O meu querido parente, José González Fraga, coetáneo e fraternal amigo de Ramón Cabanillas —con ambos fixen eu excursións e tiveron moito trato e conversas por aqueles anos e aprendín mil cousas— pediume solución daquel caso, raro abofé. A incisión, coidadosa, era do XVII ou do XVIII, se non marro. Dinlle a resposta ó meu parente, adicándolle a translación íntegra da susodita epístola, onde figura a máxima. Sei que conservo esta versión, mais non ónde para. Se dou con ela, comunicareicha. (O feito éche un curioso “anecdoto”, como din os portugueses, pra Horacio en Galicia).

Algún tempo despois, mandoume a tradución castelá do poema de Horacio (Epistulae, I, 10). E, en efecto, a inscrición latina da finca do seu curmán é o verso 23 desta epístola (“laudaturque domus longos quae prospicit agros”), que Isidoro Millán traduce: “o colman de alabanzas a la casa / que extensos campos, a su frente, mira”.

3.1.3. Un canto de Curros Enríquez a Rosalía de Castro traducido ó grego clásico

Na obra de Isidoro Millán non escasean as incursións na vida e na obra de Rosalía, unha moi significativa, a alocución proferida no Museo de Pontevedra o 17 de maio de 1963, data do primeiro Día das Letras Galegas. Titulada “Na primeira festa das Letras Galegas”, foi publicada ese mesmo ano na revista *Grial* (1, 1963) co título “Discurso no Día das Letras Galegas”. Nunha páxina fala da “menina orfa [... que] pregou, cantou, chorou, por tempos de sempre, por todos e para todos nós”. Do rosalianismo de Isidoro

Millán coñecemos unha manifestación máis, sen dúbida a máis valiosa e significativa do noso autor, inédita ata o de hoxe. Trátase da traducción, ó grego clásico, do poema de Curros Enríquez “A Rosalía”, un poema que Isidoro Millán consideraba “xenial”.

Xulgo conveniente sinalar cando e en que circunstancia xurdiu esta singular traducción. Foi o 15 de xullo de 1994, na Casa Museo de Rosalía de Castro (Padrón), no acto literario que conmemoraba o pasamento da escritora. Nese acto, eu presenteí un pequeno volume titulado *Manuel Curros Enríquez e Federico García Lorca cantan en vinte linguas a Rosalía de Castro* (Edicións do Patronato). Os poemas traducidos a tantos idiomas eran: “A Rosalía” (1891), de Curros, e “Canzón de cuna pra Rosalía Castro, morta” (1935), de García Lorca. Un e outro poemas aparecen en latín, na versión do P. Sergio Álvarez, quen, en 1980, tamén traducira ó grego clásico a Cantiga de Mendiño. Nesta ocasión, o grego antigo non estaba presente; si, como dixemos, o latín, tan presente que o prólogo da colectánea de 1994, escrito por min, ofrécese, tamén, en lingua latina, no latín do P. Sergio Álvarez, razón pola cal, na portada do volume, figura tamén este título: *Manuel Curros Enríquez et Federico García Lorca Rosaliam de Castro viginti linguis celebrant*. Supoño que esta publicación, da que estaba ausente o grego clásico, moveu a Isidoro Millán, helenista e devoto do poema de Curros, a face-la traducción que hoxe ofrecemos ós nosos lectores. A motivación tivo que ser tan grande e tan imperiosa que, esa mesma noite, realizou a versión. En carta do día 16 de xullo —ó día seguinte— comunícame:

Onte, xa na casa, volto da festa —pasada por auga— de Rosalía, ocorréuseme verter ó grego o poema de Curros, o máis inspirado que xamais compuxo. Adícolle este exemplar da “edición limitada” ós catro destinatarios que fochedes, se non erro, os que me adicáchedes deica o ano vindeiro o compromiso ou a “tenzón” de vertelo: Carlos Baliñas, Andrés Torres Queiruga, Xesús Alonso Montero, Ferro Ruibal e, *last but not least*, a Agustín Sixto Seco, que foi quen organizou a festa e puxo o compango. (Pitanza da que non catamos miga os arredados dela polos lóstregos e estronicios e por aquel “chover que era arroiar”).

Xa se comprende de seu que é unha versión ó grego *in modo antiquo*: acode ás diccións puras da lingua clásica, mais non á métrica súa cuantitativa senón á acentual, que é a primaria nas nosas falas, tratando de reter así a aérea sutileza, como de gasa sedán, e o xogo de antíteses e contraste de voces deste *unicum* na obra de Curros, quen propende máis da conta, ás veces, á impostación declamatoria e tonitruante. Versións poéticas das que turran dous tiróns de configuración formal contrapostos, producen sempre un *tertium quid*. É viño novo en odre vello que rompe e se derrama dos desgastes luídos do coiro antigo. Digo eu.

En folla á parte adxuntaba a versión grega dos versos de Curros Enríquez con esta nota final: “Puxo o xenial poema de Curros en antigo grego clásico Isidoro Millán González-Pardo o 15.VII.1994, CIX aniversario do pasamento de Rosalía”.

Moi poucos días despois, o 21 de xullo, envíame unha breve misiva para que eu emende unha palabra, a mesma, “nos versos 11 e 12”. Non sería este o texto definitivo. En carta do 24 de decembro dese ano, o 1994, faime saber: “Vai, a volta de folla, o 1.º *exemplar* da edición retocada da miña versión do poema impar de Curros, pois que fixen nela algunha

mellora estilística”. En efecto, adxuntaba o texto do poema de Curros Enríquez e o da súa versión grega (definitiva ou non, a última que coñecemos, a de decembro de 1994).

Ofrecemos, de novo, a versión grega e tamén o texto galego do poema de Curros Enríquez⁷.

A Rosalía

*Do mar pola orela
mireina pasar,
na frente unha estrela,
no bico un cantar.
E vira tan sola
na noite sin fin,
¡que inda recei pola probe da tola
eu, que non teño quen rece por min!*

*A musa dos pobos
que vin pasar eu,
comesta dos lobos,
comesta morreu...
Os ósos son dela
que vades gardar.
¡Ai, dos que levan na frente unha estrela!
¡Ai, dos que levan no bico un cantar!*

EΙΣ ΡΟΣΑΛΙΑΝ

Παρά τὴν ἀμμον θαλάττης
ἐκείνην ἴουσιν εἶδον,
ἀστέρον ἐπ' ὄφρυσιν φέρουσαν,
τῷ στόματι μέλος ᾄδουσιν.
Οὕτως δὴ ἐρήμην ἐκείνην εἶδον
ἀπεράντη ἐπὶ νυκτί
ὥς τῆς δειλῆς ὑπὲρ ἐμὲ προσεύχεσθαι
οὐκ ἑμαυτῷ προσεύχοντος τινος ὄντος.
Αὕτη τῶν ἐθνῶν Μοῦσα
ἣν βαδίζουσιν ἐγὼ προσεῖδον,
βιβρωσκομένη ὑπὸ τῶν λύκων,
βιβρωσκομένη δεινῶς ἀπέθανε.
Τὰ οὐτὰ ἔστιν ἐκείνης
ἀ ὑμεῖς εἴτα φυλάξετε.
Φεῦ τῶν φερόντων ἐπ' ὄφρυσιν ἄστρον,
φεῦ τῶν ᾄδόντων μέλος τοῖς χειλοῖς.

3.2. A RELACIÓN LITERARIA ENTRE ISIDORO MILLÁN E RAMÓN CABANILLAS COMO “TRADUCTOR” DOS POETAS CLÁSICOS Ó GALEGO

En 1955 a editorial Bibliófilos Gallegos, de Santiago, publica, de Cabanillas, *Versos de alleas terras e de tempos idos (Paráfrasis galgas)*. Así pois, nin o autor nin o editor ofrecen estes versos como traducións senón como paráfrases. Prológaas o director da editorial, Francisco Javier Sánchez Cantón, que afirma: “A comprensión dos crásicos é froito da vida feita [...]; por iso Cabanillas dende a cima acerta como poucos ó encararse coa poesía de Grecia e Roma”.

O libro consta de tres partes:

“Parte I: Paráfrasis do grego”. Poemas de Safo, Anacreonte (o máis presente), Meleagro, Mosco, Baquílides e, dun anónimo, “A canción da anduriña”.

“Parte II: Paráfrasis do latín”. Poemas de Marcial (moitos: 32), Ovidio, Estacio, Tibullo, Propercio e Fedro.

“Parte III: Varia”. Poemas de Goethe, Schiller, Heine, N. Niembsch, Franz Werfel, Byron, Tennyson, Longfellow, Oliver Goldsmith, John Payne, Leigh Hunt, W. Jones, Sara Hower Adams, John Wesley, Oscar Wilde, Cristina Rossetti, Anónimo (“Balada escocesa”), Baudelaire, Richépin, T. Gautier, Moréas, J. Soulayr, Semain, E. Verehaeren, J. B. Guarini, Carducci, Bértola di Giorgi, Gaspara Stampa e Aben-Amur.

Como poema final figura un de Cabanillas, “Vida, pasión e gloria do trigo”, que o autor nos ofrece como unha curiosa paráfrase con este encabezamento: “Axeitada arredor da versión da señora Carmela a dos Trapos, vendedora de castañas da ola, na vila cambadesa”.

Non é obxecto deste estudo facerlle preguntas á Parte terceira protagonizada por autores de lingua alemana, inglesa, francesa e italiana (¿árabe tamén?), linguas coas que don Ramón tiña pouca familiaridade. O que importa no presente traballo son as dúas primeiras partes, sobre as cales elaborei, en 1991, un inquérito ó que Isidoro Millán respondeu, nalgúns epígrafes, moi polo miúdo (28-9-1991).

3.2.1. O meu inquérito de 1991 e as respostas de Isidoro Millán

Oito eran os epígrafes da miña enquisa sobre Cabanillas e os clásicos, na súa maior parte centrados na “traducción” dos poetas gregos e latinos do insólito libro de 1955.

I

P.— *Falamos, naturalmente, de Versos de alleas terras e de tempos idos (Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1955); máis concretamente, da parte I (paráfrases do grego) e da II (paráfrases do latín). ¿É correcto o de “paráfrases”?*

R. — *Ramón intitula Paráfrasis do Grego, ou do Latín, a cada unha das Partes, I ou II, do libro, cos autores incluídos. O por el así nomeado, no meu convencemento, é o respectivo conxunto, non singularmente todas e cada unha —paráfrases— das versións comprendidas en calquera das dúas. Quería, pois, dicir: “I Parte: Versión libre do grego” e “II Parte: Versión libre do latín”.*

Mais esto de “libre” encerra algunha miga.

Do grego παραφρασις “repetición ou explicación dun texto con outras palabras”, proceden, nos nosos romances, como ti ben sabes, acepcións diferentes:

a) “Explicación de una sentencia por otra, más fácil de entender y percibir” (Aut., s. v. Paraphrasi).

b) “Explicación o interpretación amplificativa de un texto”.

c) “Traducción libre en verso”.

d) “Traducción en verso en que se imita el original, sin tener que verterlo con escrupulosa exactitud”.

Inda que non cho sei de seguro, pois non me lembro agora con fixeza de ter comentado con el este termo, dou por certo, pois si que falamos máis dunha vez de en qué consiste o ideal dunha traducción poética —concordaba por enteiro comigo no dito por Fr. Luis de León—, que a esollas deste título foi decisión súa, modesta e precavida, acolléndose el ó sentido de paráfrasis como “traducción en verso na que a imitación do orixinal non forza a vertelo ad pedem litterae” (cfr. d) e deixando á facultade ou antollo dos críticos que puidesen considerar a versión dalgún poema como libre sen outro aditamento, o que podería equivaler a “libre en demasía” (cfr. c).

Por regra xeral, e logroumo nos poemas latinos, el quixo aterse ó propósito da acepción d. Sabía ademais, e conviñéramos nelo en conversas comenzadas no vran do ano 1947, que toda traducción, digna, dun texto poético, vese obrigada máis dunha vez, por salva-lo espírito do modelo, a mata-la letra que o envolvía na lingua allea. O desideratum, na intención de Ramón, polo que toca ás versións do latín, insisto, foi que nas transposicións ó galego alentase o mesmo espírito do poema orixinal, acomodado á sensibilidade galega e, polo que mira á forma, que encarnase nun corpo análogo, procurando que se achegasen o máis posible á letra orixinaria as consonancias de que podería botar man no galego.

Pódoche tomar das súas cartas dous exemplos esclarecedores.

Nunha, do 16.IX.1948, de Samos a Cambados, pedíame que lle mandase unha traslación castelá do episodio de Filemón e Baucis, que nos meses daquel vran fóramos lendo en latín, con paráfrase oral miña cando viña ó caso, en Cambados. Fíxena e mandeilla. Gostara moito do relato de Ovidio⁸.

Acusoume recibo, nesta forma, en carta de Samos do 7.X.1948. “Encantado con Filemón e Baucis: intentaré asentarlos en la Modia o Cacabelos para que reciban dignamente a Júpiter. Creo que en Madrid tendré tiempo de liarme con ellos; buscaré el metro adecuado y te iré mandando, a supervisión, lo que vaya saliendo”. A Modia e Cacabelos son lugarciños labregos —;éranos!— preto de Cambados, onde había fincas familiares⁹.

Outro feito esclarecedor dos presupostos e propósitos cos que enfrontaba unha versión, é o seguinte. O 9.VII.1950 acusábame recibo, dende Samos, dun poema de Prudencio (Epi-logus) que inxerirá logo no libro de Samos: Immolat Deo Patri¹⁰. Os meus envíos levaban sempre emparellado, á versión castelá, o texto latino.

Escribíame: “El himno de Prudencio es precioso”. E o 22 daquel mes volvía así ó tema: “La poesía de Prudencio me gustó tanto que intenté llevarla al gallego; primero, rápidamente, salió esta versión un tanto parafrástica, pero advertí que las ampliaciones no le añadían belleza alguna y le restaban esa encantadora concisión y precisión del latín, que lamento mucho no conocer como quisiera; después, traté de reducirla al número de líneas del original: ninguna de ellas me satisface y las hubiera tirado al cesto, pero me encantaría colocarla, porque responde a mi sentimiento, como introducción o, mejor, como colofón de mi trabajo sobre Samos: te envío las dos para oír tu opinión, para mí decisiva, y para que en el caso improbable de que estimes aceptable el intento me indiques no solo las deficiencias sino si sería posible un zurcido de ambas, o la sustitución de alguna línea”.

Non conservo —tereillos devolto coa resposta— os dous borradores. Tampouco quedei coa copia da carta na que lle daba a miña opinión. Non era arduo facer novo colar con péro-

las de distintos engarces. Contestoume, a todo, o 4.VIII.1950: “Querido Isidoro: Recibí tu cariños carta: encantado con tu solución, a ella se ajustará la traducción de Prudencio. Empleé ‘rolantes’, de ‘rolar’, porque me parece más eufónico, menos duro y más vago que ‘rodar’... Tengo algo hecho de Filemón y Baucis, que me resulta difícil por los consonantes y la forma estrófica que adopté”. (Embargáballe o máis do tempo por estes días a composición do libro de Samos).

Coido que deixo aducidos per longum et latum textos que documentan o íntimo desexo e esforzo de Ramón por axustar, no contido, as versións do latín a unha pauta como a que arriba expliquei, de “paráfrase restrinxida”, a moito conceder. No valor máis común do termo, non lles era aplicable o de “paráfrases”, nin lle-lo aplicaba el, ás devanditas versións.

II

P.— ¿Estás de acordo cos comentarios feitos por J. J. Moralejo Álvarez (para as “versións” do grego) e por Enrique Montero Cartelle (para as latinas)?

R.— Non sei onde demo puxen este libro. Agradeceríache que me envíes xerocopia dos artigos. Boteille unha ollada lixeira a todo o tomo cando apareceu.

O volume aludido é *Homenaxe a Cabanillas no centenario do seu nacemento* (Universidade de Santiago de Compostela, 1977), e os artigos son: “As paráfrasis do grego en Cabanillas” (de J. J. Moralejo Álvarez) e “La adaptación de los poetas latinos en Ramón Cabanillas” (de E. Montero Cartelle).

Sobre as versións latinas (centrándose, sobre todo, en Marcial), Montero Cartelle opina: “... mientras en la mayoría de sus poemas su fidelidad al texto es asombrosa para el que confronte a fondo el original, en otros ha dejado volar su imaginación de poeta enriqueciendo a menudo el texto con glosas y desarrollo del original. En un caso incluso, como aceptando el reto del texto de Marcial, nos ha regalado con dos versiones del mismo poema: el uno refleja escrupulosamente el texto original, (Mart. I, 28; p. 46); el otro recrea poéticamente el hecho con gran riqueza y colorido” (p. 55).

Verbo das versións gregas, Moralejo Álvarez opina: “Polo que sabemos dos seus estudos pouco debeu ser o grego aprendido e non temos noticia dunha ampliación posterior dos coñecementos. Xa temos falado dunha sospeita nosa que explicaría a escolma; é ista: cicais non hai traducción directa sinón a traveso dun orixinal castelán; o orixinal grego puido estar presente e ter o seu rol, sen dúbida”. Logo engade: “As paráfrasis están feitas a traveso dun intermediario que nunca é modelo: intermediario pra paráfrasis libres a mantenta. O intermediario é somentes un guieiro pra ter coñecemento exacto do argumento dos orixinais”.

III

P. — En carta a Francisco Fernández del Riego (Samos, 30-8-1948), Cabanillas fai esta importantísima declaración¹¹: “Nos meus anos mozos, seminarista nugalleiro, coa cabeza ós paxaros, cando traguía nas mans decotío os autores latinos, a miña devoción polos poetas estaba somentes un degrau máis abaixo da dos santos. Horacio, que co seu ‘sublimi feriam sidera vertice’ e o fachendoso ‘Exegi monumentum aere perennius’ tense por irmán dos semideuses; Virxilio, un anaco máis apoucado, que no Fortunate ambo!, dempois de cantar as fazañas e a morte heroicas de Niso e Euríalo, concédelles a inmortalidade xunguida e condizoada á vida dos seus hexámetros, e Ovidio, co seu delirante ‘Est deus in nobis’, eran para min todo o que había de subrime e de grorioso”. ¿Eran estas —e neste nivel— as admiracións en 1950? Sexa como for, ¿por que nos Versos de alleas... non tra-

duce a Virxilio nin a Horacio? ¿quizais porque xa o fixeran, respectivamente, Avelino Gómez Ledo e Aquilino Iglesia Alvariño?

R. — Cómpre ter en conta que cando entrou Ramón no Seminario, ós 12 ou 13 anos, rapaz de pronta e viva intelixencia, levaba xa no ánimo o tirón pola poesía castelá, sobreposto a unha boa formación na escola. Cáseque desque rompeu a ler, moi noviño, “exercera” de lector, en voz alta, na casa dunha tía bisaboa miña, dona Celestina Padín Torrado. As Lendas de Zorrilla era prato forte desta función, que practicaba na comida e tertulia familiar, baixo das voces de mando de dona Celestina, que era unha señorona de carácter rexo: “¡Más tono!”.

A devoción polos poetas latinos, ó emprender os estudos do Seminario, veulle, transferida e continuada, da que se acendera nel polos poetas e poesías casteláns. Mais este fervor por Horacio, Virxilio, Ovidio, un chisco menor do que lle merecían os santos, non significa que, no dominio da lingua latina clásica e dos requintes da alta poesía, tivese chegado a penetrar, en catro anos de Seminario, no recóndito dos seus segredos.

Coñecía estes poetas, traducira poemas soltos e pedazos deles das antoloxías escolares e, con desperta sensibilidade pra canto fose beleza poética e verbal, concebira verdadeiramente o entusiasmo de que fala. Con todo, non chegou no Seminario a un coñecemento tan fondo do latín que o facultase pra deles, pasando os anos, sen algúns atrancos e lagoas léxicas.

Desto, xustamente, é do que el se doía moito de vello, cando volveu gotalos nos poemas íntegros que, nos vrans, de 1947 a 1951, líamos man a man, na nosa casa de Cambados. En latín, por de contado.

A gradación “Horacio, Virxilio, Ovidio” non envolve aquí valor preferencial; é enumerativa, sen máis. Inda que comentamos ás veces poemas dos tres, non me lembro de que fixéramos nunca comparanza de méritos. Venme agora á memoria a lectura, cando compuxo o Canto a Roma¹², de sáficos de Horacio, e, noutra ocasión, da IV Égloga¹³.

Ramón estaba convencido de ser moi conveniente ó galego, como lingua, e ós nosos poetas, como medio óptimo de adestrarse enriquecendo as propias dotes, a tradución de grandes autores. Ora ben, el nunca se propuxera, nin se meteu a este labor, por causa dun acordo xa tomado ou baixo dun programa sistemático. Foi por un motivo circunstancial, como direi abaixo, polo que se decidiu a elo, vertendo algúns epigramas de Marcial.

O feito de que don Avelino Gómez Ledo tivese publicado as Églogas (1930) ou Aquilino preparase daquela a dos Carmina (ed. 1951), non penso eu que, noutro xogo de circunstancias, o retraíse de trasladar algunha xeórxica ou poemas soltos de Horacio. (A vez na que coñecín, e única en que falei con Gómez Ledo, que era bo amigo seu, foi xustamente en Cambados).

Sobre os seus coñecementos de latín cómpre ter en conta a declaración —quizais moi modesta— que fai a Carballo Calero en carta do 8 de novembro de 1954: “Tratei de depender Latín, ós nove ou dez anos, cun santo abade, moi enfermiño e falanguero, que me daba máis mazás que leucíos, na lindeira parroquia de Corvillón. Antre o 89 e o 93 paseei os craustros de San Martiño Pinario, de onde salín cun revoltixo na cachola de Historia, Retórica e Matemáticas. De Latín, Grego e Filosofía, nada, nin polo forro; catro vaguedades penduradas dun fío...”¹⁴.

IV

P. — Arredor de 1950, ¿está moi interesado por Marcial, de feito o poeta latino máis presente no libro de 1955? ¿Por que Marcial? (Sobre Marcial algo adiantara na carta a Fernández del Riego de 1948: “Marcial trúxome a primeira inqueda mesturando co ‘urbicus poeta’, no epigrama XLI do libro I, un cambalacheiro do Transtíber, un taberneiro de mala morte e un sinvergoña mestre de bailes de Cais”).

R. — As máis das versións de Marcial, senón todas, estaban feitas antes do 25.VIII.1948, como o aseguro neste intre por carta que lle mandei a Dozón nesa data. Foran traducidas naquel vran —por máis que as retocara logo— así como a *Salutatio ad patriam* de Nebrija —primeira latina que puxo en galego—. O texto latino da composición de Nebrija figuraba, se non marro, anteposto á biografía do P. Olmedo (González Olmedo S. J.), libro que me emprestara Ramón¹⁵. Isto deu motivo a comentar libro e poema, que lle gustara moito. Compuxera tamén neste vran o Canto a Roma e Flor de orballo¹⁶.

A causa de se interesar por Marcial e de emprender o traslado ó galego dalguíns epigramas déronlla as longas conversas que tivemos sobre o poeta. Tamén me emprestara Ramón o libro de Monseñor Lorenzo Riber Marco Valerio Marcial: un celtíbero en Roma (1941). A maneira de ser e escribir do bilbilitano —cinismo desenfadado, agudeza da observación e do ferrete, fondo de tenrura—, divertíao moito e gostou logo da tersura precisa e elegante do estilo, que lle puxen de resalto... En saldo e finiquito: recadei da Biblioteca Provincial de Pontevedra o tomo da Budé e, ó tempo que lía eu toda a obra, entrasacouse dela o monllo de poemas que el verteu. Insisto en que, cando facía unha versión ó castelán, ía sempre acompañada de copia de latina orixinal; conservo reprodución dalgunha.

Sobre o encontro de Cabanillas co poeta Marcial (e con Isidoro Millán) hai tempo que exhumei unha carta do traductor a Otero Pedrayo na que lemos: “Das traducións de que falas, verás: o probe Crecente Vega falárame en Madrid, pouco antes de que Dios o levara, de verter ó galego a Catulo e Marcial: coído que non se atopou nada feito. Eiquí, en Cambados, falando con Isidoriño Millán, un rapaz que sabe moito de latín e de grego, deprendido dos xesuitas, escomenzou a traducir o derradeiro, e eu, como por xogo, fun pondo algúns epigramas en verso galego: si temos tempo e saúde faremos unha selecta. Algunha outra cousa tenzoaremos, mais inda é cedo pra falar delo” (18-8-1948)¹⁷.

V

P. — En carta a R. Carballo Calero (Madrid, 8-11-1954) escribe: “Antre o 89 e o 93 paseei os craustros de San Martiño Pinarío, de onde saín cun revoltixo na cachola... De Latín, Grego e Filosofía, nada, nin polo forro; catro vaguedades penduradas dun fío”. En realidade, ¿eran tan escasos os seus coñecementos do grego e do latín?

R. — O seu grego era realmente moi escaso, inda que non nulo. Non é certo ese “nin polo forro”. Escribíalle así a Carballo Calero num dos momentos, non raros, nos que deploraba no íntimo non ter estudiado máis a fondo as linguas clásicas. O grego que se ensinaba daquela nos Seminarios —je hoxe!— era moi pouco. Canto máis que Ramón non pasou dos catro primeiros anos alí.

As traducións dos autores gregos fíxoas as últimas de todas. Coído que en Samos, ou xa en Madrid, manexando libros e versións na biblioteca da Academia. Curiosamente, non tiven parte ningunha nelas. Coído que ó verme ocupado nos meus estudos, non quixo roubar-me tempo. Nin siquiera fago memoria de que me fixera consultas a este propósito. O seu tempo de composición debeu ser do inverno do 1951 a 1955.

O 31.VIII.1951 escribíame dende Samos: “Llevaré a Cambados para tu supervisión los fragmentos de Ovidio y Marcial y alguna otra cosilla: cada día me gusta más el latín y cada día lo alcanzo menos, pero, a pesar de ello, me metí con Estacio”. Estes fragmentos de Marcial eran versións, como dixeran, xa retocadas e postas en limpo. O Estacio fíxoo el sen ningunha axuda nin, ó que coído, emenda miña que agora eu recorde.

Do nivel do latín, reitero o arriba dito. Xa no ano 1947, se non marro, pedírame emprestado un *Manuale christianum* que eu tiña, e conservo, totalmente en latín, co N. T.

íntegro, a Imitatio Christi e un oracional moi completo. Retívoo moito tempo utilizándoo normalmente como libro de lectura e de piedade. Non encontraba dificultades de comprensión neste nivel de lingua.

VI

P. — *Sexa pouco ou moito o seu latín, ¿cal é a túa colaboración nas “paráfrases” de 1955? ¿Recollo con precisión a declaración que, verbo disto, me fixeches hai dous anos?*

(O texto no que recollía esa declaración era: “... os poemas latinos —a maior parte de Marcial— foron traducidos, primeiramente, ó castelán por Isidoro Millán, e, sobre esta tradución, pero co texto latino diante, traballou Cabanillas, quen —insísteme o profesor Millán— posuía unha estimable pericia en latín”)¹⁸.

R. — *Queda definido no que che declarei hai anos e no que deixo escrito en qué consistiu. Quizais se deba agora recalcar que, a calquera tradución miña, escrita, ó castelán precedía, por regra xeral, unha lectura en alto do texto latino, con algunha paráfrase verbal intercalada, seguidas por Ramón. Así coñecera xa, poño por caso, o Filemón e Baucis denantes de me pedir, dende Samos, unha versión escrita.*

VII

P. — *Na túa opinión, a poesía de Ramón Cabanillas, ¿que lle debe ás musas clásicas?*

R. — *Pra dar resposta fundada habería que facer análise, por miúdo, da súa produción literaria antes e despois do encontro con eles, directamente traducidos. A “pegada” da retórica e do latín seminarísticos en algún modo, por leve que se pense, ten que se deixar sentir no seu primeiro período creativo (1913-1930). A dos poetas clásicos, e da lingua e estilo, naturalmente, desde se enfrontara xa vello coa versión dos seus poemas: de Camiños no tempo (1949) a Samos (1958).*

Lonxe do meu intento adentrarme nesta análise.

VIII

P. — *Calquera dato, noticia ou observación que sirva para enriquece-lo tema “Cabanillas e os clásicos”.*

R. — *Venme á memoria, e val a pena deixar aquí a noticia, aínda que allea ó tema concreto do inquérito, unha anécdota entre varias que me contou de don Ramón del Valle-Inclán, de quen era frecuente contertulio na Granja del Henar. Díxolle unha vez, recitando grande parte dela, que non había tradución de Horacio que superase á do Beatus ille por García Mosquera. E poñía énfase recitativo e reiterativo, calificándoo de inmemorable, no lonxe de barafundas (= procul negotiis). Tiña toda a razón do mundo. Con acertos deste tipo se emparellan non poucos das versións de Ramón Cabanillas (vgr. nos epigramas de Marcial, I, 42 e 44).*

Ningún fixera a menor referencia a esta devoción literaria de Valle-Inclán, moi pouco interesado, polo que se sabe, nas Letras galegas. Realmente case asombra que coñecera a tradución galega do famosísimo epodo segundo de Horacio e tamén nos sorprende que recitase de memoria unha boa parte dos seus versos. ¡Moito lle tiña que gusta-la tradución de José García Mosquera, de 1868! Deste xeito, Valle-Inclán amósasenos como un admirador máis desta versión galega, gabada por moitos durante máis dun século.

3.3. MÁIS SOBRE A RELACIÓN, VERBO DOS CLÁSICOS, ENTRE RAMÓN CABANILLAS E ISIDORO MILLÁN

En carta posterior (21-8-1996), Millán farama esta precisión:

... repara que o que avivou nel o relembro e o sabor do latín, e unha a modo de nostalxia dos autores clásicos, que libara nas antoloxías escolares do Seminario, foi —debo decilo, pois é certísimo— o trato connigo naqueles anos. Como tiña unha captación rauda da linguaxe en textos que nunca saudara, algúns de Horacio, é de pensar que noutra “circunstancia” vital —remito a Ortega!—, tería acometido a versión dun bo feixe de poemas de Horacio. Aconteceu, ora ben, que foi Marcial, do que pedira en préstamo o tomo da edición da CUF, despois de lidas en mancomún varias das súas pezas, o que tirou del, de momento, pola limpidez do estilo, a agudeza do inxenio epigramático, e o mesmo desenfado de hampón e, tamén, polos asomos de tenrura esporádica que trasparece nalgúns dos seus versos, vgr. na lauda da nena Erotión... (Pruencio foi outro favorito).

Tronzo aquí a resposta que me levaría un tempo pra miúdas reconsideracións, do que non dispoño.

É nesta carta onde Isidoro Millán, ó meu pedido, fai unha valoración da traducción galega das Odas de Horacio, feita por Aquilino Iglesia Alvariño en 1951 (*Carmina*, Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos). É esta:

Lin con moito interese, cando saíu, o libro de Aquilino. Revolvín onte e mais hoxe a balumba libresca dos banzos da miña biblioteca na súa precura. Non dou con el. Quería “recomprobar” ou “puntualizar” ou “depoñer” hoxe a impresión xeral que me causou daquela. O residuo desta apreciación era, así o recordo, que Aquilino “ruralizaba” moito, no seu paso ó galego, a lingua e a visión de Horacio, quen, por mais que viviu anos da nenez na aldea, non o fixo “entrañado” no seu ambiente e na súa fala, coma o fillo dun labrego, que non o era o pai, e mais ben que da rustiqueza das xentes, e dos costumes, e dos ditos e traballos, é un gozoso contemplador da beleza da paisaxe, con refinada sensibilidade e forza de captación da Natureza. Era un fino poeta, dono complacido dunha villa no campo, e capaz de sentilo, mais non un campesiño. Este é o toque que, daquela, me deu a pensar que, acó e acolá, se “enxebriaba” de máis o vehículo idiomático, digámolo así.

Vólvoche dicir que estou agora incerto se esta impresión remanente da lectura dos *Carmina* de Aquilino, agora non contrastada, é correcta e fiel. Podo estar moi equivocado.

Eu xa lle suxería unha apreciación destas características, apreciación que desenvolve, *in extenso*, nun recente traballo meu¹⁹. Nel non ando cos miramentos que Millán adopta nesta páxina evocativa. Nese estudio afirmo, claramente, que a diferenza entre Horacio e Aquilino é a que hai entre a toga e a coroa. Case coas mesmas palabras o proclama o traductor galego no inicio do seu prólogo: “O que me guiou a desvestir a Horacio da súa vella toga airosa pra levalo polas nosas corredoiras...”.

Hai un texto moi significativo de Isidoro Millán, xa mencionado, o “Discurso no Día das Letras Galegas” (*Grial*, 1, 1963), no que o autor, no tronso de gaba-la fala do país, lembra e cita versos do “Canto a Roma”, poema do que non refire, por obvio, o autor. Millán cita, entre outros, os catro versos que fan referencia ó gran herdo que Roma deixou entre nós:

A túa fala que verqueu na nosa
o celme deleitoso das entenas
do sangal, pecoreiro, campesío
sermo vulgaris.

Trátase, naturalmente, do latín, do idioma que describe e canta Cabanillas deste xeito:

Encol, a xoia máis prezada: a Fala.
A fala nobre, nidia, lampexante,
solermiño vencello de cen pobos,
luz e vieiro.

A imperial fala culta, tecedeira
do Dereito; solene e xusta en Tulio;
no mesiánico, lírico Virxilio,
arpa e cantiga.

A de Horacio, pulida, ourilocente;
no austero Xuvenal flaxeladora;
soma e noite no triste desterrado
do Ponte-Euxino.

Non cita Millán estas tres estrofas sáficas, pero nelas está ben presente a devoción que Cabanillas sente polo latín e por algúns dos seus escritores, tal como nos ten aleccionado o seu amigo e eséxeta.

3.4. ALGUNHAS CONCLUSIÓNS

A enquisa e as cartas que reproduzo, son unha fonte de información inestimable para coñecer os últimos anos do poeta Cabanillas, dedicado, en boa parte, a parafrasear poemas gregos e latinos. Aí está o magnífico libro de 1955 *Versos de alleas terras e de tempos idos*, que non é o único, pois, en *Camiños no tempo*, de 1949, figura un poema insospeitable, a tradución galega da “*Salutatio ad patriam*”, de Antonio de Nebrija. Foi a primeira tradución —aclara Isidoro Millán— que don Ramón fixo do latín. Entre as primeiras hai que contar algúns epigramas de Marcial, labor no que a axuda de Millán, confirmado polo propio Cabanillas, foi moi importante. Por Millán sabemos tamén que un “capítulo” do poema *Samos* (1958) traduce o “*Epilogus*” de Prudencio, poeta a quen o noso traductor tiña en moi alta estima.

As páxinas a min dirixidas precisan cal foi o *modus operandi*, case sempre, nas traducións do latín: lectura —entre os dous— do texto latino (coa *auctoritas* de Millán e o olfacto poético de Cabanillas), feita a cal don Ramón construíu a súa tradución galega non *ad litteram* en presenza dunha versión castelá do seu novo e sabio amigo. Así foi, por exemplo, no caso do longo fragmento das *Metamorfoses* de Ovidio. Nalgúns casos, poucos, non se produciu esta axuda concreta: os dous textos de Estacio, por exemplo.

Por estas páxinas sabemos algo moi sorprendente: que Isidoro Millán —helenista de oficio, non se esqueza— non colaborou, de ningunha maneira, nas paráfrases do grego.

Interesa, non pouco, das noticias de Isidoro Millán a que nos presenta a Ramón Cabanillas, neno de menos de 13 anos, exercendo o oficio de “lector” na casa de dona Celestina Padín Torrado, tía bisavoa do noso informador. Nese exercicio interiorizou moitos textos casteláns, sobre todo as Lendas de Zorrilla, lecturas estas non alleas —creo— a certos poemas narrativos do noso escritor.

Volvéndonos ós clásicos, estas páxinas de Isidoro Millán indúcennos a pensar que, antes de 1936, os dous grandes Ramóns da Ría de Arousa —Cabanillas e Valle-Inclán— algunha vez departían sobre os vellos poetas de Roma, polo menos, sobre Horacio, de quen o autor de *Tirano Banderas* recitaba un famoso epodo no galego de José García Mosquera. Pola miña parte, falecido Isidoro Millán, era unha obriga (cos eruditos das nosas Letras) publica-las cartas do insigne helenista e as traducións inéditas das que me fixo albacea. Coa publicación destes inéditos, temos unha idea menos incompleta de Isidoro Millán como traductor, e coa publicación da resposta ó meu Inquérito e outras páxinas epistolares entenderemos mellor, moito mellor, a dimensión de Ramón Cabanillas como “traductor” dos clásicos gregos e latinos.

Despois destas páxinas, cómpre volver a *Versos de alleas terras e de tempos idos* (1955), versos nos que don Ramón Cabanillas sempre é poeta, tantas veces excelente poeta. Hai, sen dúbida, aquí e alí, infidelidades ó texto orixinal, pero Cabanillas nunca renunciou á poesía. Díxoo moi ben, pouco despois da publicación do libro, nunha revista especializada, *Evphrosyne*, o profesor F. Rebelo Gonçalves:

Não desejo, contudo, insistir em pormenores de estrutura poética, nem sequer ver-sar a questão da maior ou menor fidelidade aos originais transpostos, e prefiro aterme ao real valor das composições de Cabanillas como obras de poesia. Este, sim, é valor bem patente e incontestável. O poeta galego, poeta desde sempre na verdadeira acepção do termo, mais uma vez mostra que o é neste gracioso feixe de carmes, onde a cada passo se descobre fina sensibilidade, inspiração delicada e, com particular nitidez, uma noção estética apuradíssima das possibilidades líricas do idioma galego²⁰.

NOTAS

- 1 Para este e outros datos, dispoño do opúsculo mecanografado de catorce folios que me proporcionou a viúva, dona Rosina Otero Abalo. Titúlase *Currículo. Méritos. Publicaciones de...*, que citaremos desde agora, abreviándoo, *Currículo*.
- 2 Eu titulei a correspondente necrolóxica “Loito na Lingüística indoeuropea”, *La Voz de Galicia*, A Coruña, 16-1-2003.
- 3 *Homenaxe a Martín Codax*, ed. de X. Alonso Montero, Vigo, Colexio Universitario de Vigo, 1983, p. 60.

- 4 Horacio, *Odas*, trad. de Jaume Juan, Barcelona, Bosch, 1988, p. 115.
- 5 *Discursos leídos el día 28 de enero de 1980, en el solemne acto académico de investidura de los doctores "honoris causa" D. Camilo José Cela, D. Álvaro Cunqueiro, D. Joseph M. Piel*, Universidade de Santiago de Compostela, 1981.
- 6 *Escolma de poetas líricos gregos e latinos voltos en linguaxe galega*, Santiago, Instituto P. Sarmiento de Estudos Gallegos, 1973, p. 243.
- 7 Publiqueino por primeira vez, hai pouco, no meu artigo "Un inédito de Isidoro Millán: a traducción ó grego clásico do poema 'A Rosalía' de Curros Enríquez", *Revista de Estudios Rosalianos* (Padrón, Fundación Rosalía de Castro), 2, 2002.
- 8 É o retallo do libro VII das *Metamorfoses*, referido a Filemón e Baucis. Trátase do único texto de Ovidio que ofrece *Versos de alleas terras*...
- 9 Topónimos que non se consignan na paráfrase, aínda que é probable que Cabanillas tivese presente esa zona rural cambadesa para situar-la choupana na que viven Baucis, "a solermiña vella", e Filemón, "da súa mesma idade".
- 10 Prudencio (348-ca. 410) non está presente en *Versos de alleas terras*... O texto "Immolat Deo Patri..." figura, en efecto (como "capítulo" terceiro) no poema *Samos* (Vigo, Galaxia, 1958).
- 11 Na carta contesta a un inquérito de Fernández del Riego, que, daquela, preparaba a súa *Escolma de poesía galega*. IV. Os contemporáneos, que publicaría Galaxia sete anos despois, en 1955. Parte desta carta reproducése na citada escolma baixo o rubro "Poética" (pp. 26-27). A carta, completa, publiqueina eu no vol. 3 da *Obra completa* de Cabanillas (Madrid, Akal, 1981, pp. 534-36).
- 12 O "Canto a Roma", poema orixinal (non traducción), apareceu en *Camiños no tempo*, Bibliófilos Gallegos, 1949.
- 13 Non estraña, nun poeta tan católico, a preferencia pola IV Égloga de Virxilio, que algúns críticos teñen interpretado como profética esforzándose en ver no "puer" do poema ó Neno Xesús, que nacería anos despois. Traduciuna ó galego con emoción o sacerdote Avelino Gómez Ledo e foi celebrada —como profética— no número 1 da revista *Logos* (Pontevedra), "boletín católico mensual". O mesmo Cabanillas considera a Virxilio, no "Canto a Roma", poeta "mesiánico".
- 14 Cabanillas, Ramón, *Obra completa*, ed. cit. na n. 11, pp. 526-27. Publicouna, primeiro, Carballo Calero no volume, xa citado, *Homenaxe a Cabanillas no centenario do seu nacemento*, 1977.
- 15 A "Salutatio ad Patriam (Ex Ael. Ant. Nebriensis)" é o primeiro poema de *Camiños no tempo*, 1949. Refírese Millán ó libro de Félix González Olmedo *Nebrija (1441-1524). Debeldor de la barbarie, comentador eclesiástico, pedagogo, poeta*, Madrid, Editora Nacional, 1942.
- 16 "Flor de orballo (Conto chino)", poema orixinal, tamén se publicou en *Camiños no tempo*, 1949.
- 17 Alonso Montero, X., "Don Ramón Cabanillas confésase con don Ramón Otero Pedrayo", en *Ramón Cabanillas, camiño adiante*, A Nosa Terra, extra, Vigo, s. d. [1989].
- 18 "Don Ramón Cabanillas confésase con don Ramón Otero Pedrayo", cit. na n. 17, p. 10.
- 19 "A traducción galega, por Aquilino Iglesia Alvariño, das Odas de Horacio (1951). Problemas no contexto e no texto", *Insights into Translation*, Universidade da Coruña, 2001, pp. 21-29.
- 20 *Evphrosyne*, Lisboa, 1959, pp. 397-400.